

МИКОЛА ГОГОЛЬ

У квітні 2019 року виповнюється 210 літ із дня народження Миколи Гоголя.

З цієї нагоди ми публікуємо три статті доктора історичних наук, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Володимира Мельниченка, в яких заторкується таємничий феномен двоїстості великої й загадкової душі письменника, розповідається про деякі яскраві спалахи Гоголевої українськості. Ці питання глибоко розроблені відомими українськими гоголезнавцями, але часто-густо маловідомі широкому читацькому загалу.

Роздуми Мазепи

Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
академік НАПН України,
м. Київ

Згадую, як у ювілейній гарячці навколо 200-річчя з дня народження Гоголя можна було почути з учених вуст дослівно таке: «Він залишив одну працю, яка досі майже не була відома дослідникам». Я, наприклад, ніде й не зустрічав, щоб хтось цитував або посилався на неї. Називається робота «Роздуми Мазепи». Оце так! Якби йшлося про широкий читацький загал, то справді «Роздуми Мазепи», написані приблизно 1834 року, практично невідомі, але дослідники мали змогу звертатися до цього гоголівського нарису (начерку, ескізу) з часу його першої публікації в 6-му томі видання творів письменника 1896 року. «Роздуми Мазепи» було вміщено й у радянському виданні повного зібрання творів Миколи Гоголя. 2002 року **Ярослав Дзира** надрукував гоголівський нарис в «Українському історичному журналі».

Останнім часом «Роздуми Мазепи» знаходилися у полі зору відомих гоголезнавців. Скажімо, **Юрій Барабаш** у книзі «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» писав: «... У Гоголевому шкіці вочевидь впадає в око спроба автора якщо не відверто виправдати проклятого російським самодержавством гетьмана, то принаймні збагнути і «реконструювати» хід його думок, мотиви вчинків, пояснити ці вчинки об'єктивними обставинами доби і становищем України»¹. У **Володимира Панченка** є цікавий дослідницький етюд «Випадок Мазепи», в якому він аналізує гоголівські «Роздуми Мазепи» й приходять до висновку, що вони є «одним із тих спалахів українського ества автора «Тараса Бульби», що припадають на середину 1830-х років»². Так само достатньо розкрити працю московського гоголезнавця **Юрія Манна**, аби переконалися, що він спеціально звертається до гоголівського начерку «Роздуми Мазепи» й цитує певну його частину³. Проте не весь!

Герб Івана Мазепи

Герб московських царів із гербом гетьмана Івана Мазепи

¹ Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. Харків, 2001. С. 222. (Ця блискуча праця удостоєна у 2004 р. Національної премії України імені Тараса Шевченка).

² Панченко В. Неубієнна література. Дослідницькі етюди. К.: Твім-Інтер, 2007. С. 24.

³ Манн Ю. Гоголь. Труды и дни: 1809–1845. М.: Аспект-Пресс, 2004. С. 478–479.

Ось тут і виявляється вкрай яскраво суто російський, сиріч імперський, підхід до використання й трактування гоголівського тексту. Щоб разом із читачем розібратися в цьому, наведу невеликий гоголівський начерк повністю (підкреслено ту частину тексту, яку Манн не процитував):

«Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на самобытное государство, бывшее только под покровительством России. Народ, собственно принадлежавший Петру издавна, [униженный] рабством и [деспотизмом], покорялся, хотя с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться. Их необыкновенный повелитель стремился к тому, чтобы возвысить его, хотя лекарства его были слишком сильные. Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своею жизнью? Ему угрожала <у>трата национальности, большее или меньшее уравнение прав с собственным народом русского самодержца. А не сделавши этого, Петр никак не действовал бы на них. Всё это занимало преступного гетьмана. Отложиться? Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единоплеменника, возложить мужественный отпор на самих себя? Но гетьман был уже престарелый и отвергнул мысли, которые бы дерзко схватила выполнить буйная молодость. Самодержец был слишком могуч. Да и неизвестно, вооружилась <ли бы> против него вся нация и притом нация свободная, <которая> не всегда была в спокойствии, тогда как самодержец всегда [мог] действовать, не дав<ая> никому отчета. Он видел, что без посторонних сил, без помощи которого-нибудь из европейских государей невозможно выполнить этого намерения. Но к кому обратиться с этим? Крымский хан был слишком слаб и уже презираем запорожцами. Да и воспомоществование его могло быть только временное. Деньги могли его подкупить на всякую сторону. Тогда как здесь именно нужна была дружба такого государства, которое всегда бы могло стать посредником и заступником. Кому бы можно это сделать, как не Польше, соседке, единоплеменнице? Но царство Баториево было на краю пропасти и эту пропасть изрыло само себе. Безрассудные магнаты позабыли, что они члены одного государства, сильного только единоплеменником, и были избалованные деспоты в отношении к народу и непокорные демократы к государю. И потому Польша действовать решительно <не могла>. Оставалось государство, всегда бывшее в великом уважении у козаков, которое хотя и не было погранично с Малороссией, но, находясь на глубоком севере, оканчивающееся там, где начинается Россия, могло быть очень полезно малороссиянам, тревожа беспрестанно границы и держа, так сказать, в руках Московию. Притом шведские войска, удивившие подвигами своими всю Европу, ворвавшись в Россию, [могли] бы привести царя в нерешимость, действовать <ли> на юге против Козаков или на севере против шведов.

В таких размышлениях застало Мазену известие, что царь прервал мир и идет войною на шведов».

Звичайно, кожен автор сам вибирає, що та скільки цитувати, і я визнаю його право беззастережно. Проте гляньмо на все це в контексті коментарів Юрія Манна до наве-

деного гоголівського документа. Московський вчений розділив його за змістом на дві частини: «спочатку – *Росія і Петро*». Але ж ми власними очима бачимо, що насправді спочатку, тобто в першому гоголівському реченні, яке у московського автора таємниче зникло, йдеться про найголовніше (!) – «самобитное государство, бывшее только под покровительством России». Після цієї недвозначності неможливо стверджувати, як це робить Юрій Манн, що «сам Гоголь в об'єктивній загальнодержавній перспективі, мабуть, вважав справу приєднання України до Росії... історично неминучою...». Взагалі для капітальної праці Манна головним, опорним є твердження, що «українофільство Гоголя не має сепаратистського характеру». Мені згадуються слова з неопублікованого листа учня **Осипа Бодяньського**, філолога **Олександра Котляревського** до свого старшого приятеля й наставника **Михайла Максимовича** з приводу підготовленої Котляревським збірки малоросійських дум: «Я приготовил её к печати, но цензура посоветовала мне остановиться, чтобы не навлечь упрёков в сепаратизме. Пусть лежит до радостного утра»⁴. Дивно, що й нині московські вчені «рятують» видатних українців від найменшого натяку на сепаратизм у ХІХ столітті. Втім втішає саме визнання Манном українофільства Гоголя, тобто його прихильності до України, українців і всього українського. Другу частину гоголівських «Роздумів Мазепи» у Манна названо «Україна і її гетьман». Звернемо увагу, чим обриває несподівано дослідник цитування роздумів гетьмана: «Отложиться?» За словником Шевченкового знайомого Володимира Даля, термін «отложити» має багато значень, зокрема, «отсрочити, оставити на друге время, мешкать, медлить, отступаться, отказаться от повиненья». Втім знайдеться таки читач, який знає про те, що це слово означає також «объявить себя независимым» або «перейти под другую власть». Отже, чесно було б сказати про найголовніше в «Роздумах Мазепи» словами Гоголя, лякливо вилученими російським автором із цитування: «Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единоплеменника, возложить мужественный отпор на самих себя?»

Виходить, що й у ХХІ столітті в Росії небажано вживати стосовно України навіть слово «незалежність», навіть у контексті історичних документів. Так само табується й згадка про гіпотетичний силовий відпір України російському деспотизму. Що й говорити, коли московський гоголезнавець **Борис Соколов** безсоромно відверто спотворює текст, наводячи у своїй праці неіснуючі слова Миколи Васильовича: «Украинский народ (?) имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться»⁵. Підкреслені слова у Гоголя відсутні, читачеві неважко в цьому переконатися. Микола Васильович у даному випадку писав якраз про російський народ.

Хвалити Бога, дякуючи Юрію Барабашу, є в Москві справді наукові трактування Гоголевих «Роздумів Мазепи»: «... Гоголь... роздумує про Мазену (за Мазену), і його думки течуть у напрямі, абсолютно протилежному течії думок автора "Полтави"... У суті справи, у "Роздумах Мазепи" маємо зародок так і не здійсненого задуму своєрідної анти-"Полтави". Згодом, у "Вибраних місцях із листування з друзями" Гоголь високо поцінує "Полтаву", погодиться

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 314, оп. 1. од. зб. 28, арк. 7 зв.

⁵ Соколов Б. В. Гоголь. Энциклопедия. М.: Алгоритм, Эксмо, Око, 2007. С. 130.

⁶ Державний архів Російської Федерації, ф. 63, 1914 р., спр. 1765.

з пушкінським ставленням до Петра, але тут – тут він не приховує свого беззастережного засудження царєвого наміру придушити “вольність” і “національність” українців, над чим Пушкін з його імперським світобаченням і психологією просто не замислювався».

Утім Олександр Сергійович заявляв, що «Мазепа действует в моей поэме точь-в-точь как в истории, а речи его объясняют его исторический характер». Принаймні, поет у «Полтаві» насправді був напрочуд точним у поясненні глибинної причини історичного вибору Мазепи:

*Но независимой державой
Украине быть уже пора:
И знамя вольности кровавой
Я поднимаю на Петра.*

Інша річ, що Пушкін упевнено прорік у «Полтаві»: «Забьт Мазепа с давних пор...» І програв історії! Через два століття після смерті гетьмана Михайло Грушевський заявив, що «комбінація Мазепи могла мати будучність...» А знаєте, як називалася поліцейська справа, заведена в Росії на Грушевського в 1914 р.? – «О руководителе мазепинского движения, профессоре Львовского университета Михаиле Сергеевиче Грушевском и др.».⁶ Так що Мазепа не був забутий ні його прихильниками, ні його ворогами...

Щодо Петра I, то Тарас Шевченко виніс йому історичний і поетичний присуд, назвавши «лютим катом», що «розпинав нашу Україну». Юрій Барабаш слушно зауважує: «У Гоголевих “Роздумах Мазепи” такого прямого звернення до передумов антиукраїнської політики “російського самодержця” немає, однак судження про народ, “такий відмінний від росіян”, про колишні “вольність та молодецьке козацтво” наводять на думку про втрачений Україною історичний шанс – отримати незалежність, “пожити своїм життям” (паралель до Шевченкового “в своїй хаті”)».

У 2013 р. в Україні видано цікаву монографію про Гоголя професора Гарвардського університету Едити Бояновської, котра висновує, що гоголівський фрагмент «зображає Мазепу державним діячем і мудрим політиком, мотивованим не жадібністю, зрадою або помстою, а думками про добробут свого народу». Шкода лише, що авторка пише про це так, ніби й не було до неї згаданих публікацій Юрія Барабаша, Володимира Панченка та інших українських вчених і навіть безпідставно заявляє про нібито «замовчування цього тексту українськими науковцями аж до останнього часу». Це — твердження з минулого, радянського, століття. Так само некоректним є вислів Бояновської, що вже згаданий Ярослав Дзира буцімто «не зумів проаналізувати цей гоголівський текст...»⁷. Якраз у випадку «Роздумів Мазепи» відомий український вчений Ярослав Дзира виявив неабиякий аналітичний дар, виснувавши, що «Гоголь-мазепинець уперше в українській історіографії XIX ст. чітко й однозначно заявив, що українська “волелюбна нація” мала свою “самобутню державу” з демократичним козацьким ладом і хотіла “і далі жити в своїй суверенній державі”»⁸. Ніхто не сформулював аналітичний умовивід так недвозначно виразно, якісно й вичерпно – «Гоголь-мазепинець»!

Лapidарні, але глибокі «Роздуми Мазепи», які Гоголь вважав уривком із «Истории Малороссии», свідчать про

те, що Микола Васильович, котрий брався у 1833–1834 рр. за написання історії України, здатен був це зробити. Коли б присвятив їй своє життя. Проте історія не терпить умовного способу. Господь визначив Гоголю зовсім іншу долю. Як писав ще Нестор Котляревський, «історія повернула нашого письменника до його першої любові – до поезії, і наука збагатила лише фантазію поета».

Гоголівські «Роздуми Мазепи» містять кілька важливих думок з історії України.

Перша. Україна сформувалася як «самобутня держава» і зберегла історичну своєрідність і неповторність навіть під «покровительством Росії».

Друга. Петро I створив централізовану державу («такая власть, такая гигантская сила и могущество»), здатну силою поглинути «самобутню» Україну. Під Петром I українському народу загрожувала втрата національності, бо імператор уярмлював його нарівні з власним народом, урівнював у рабстві.

Третя. Російський народ — «собственный народ русско-го самодержца», здавна був принижений рабством і деспотизмом. Гоголь навіть обіцяв розкрити глибше незвичайні перетворення Петра I, який впроваджував політику, спрямовану на піднесення Російської імперії, хоча жорсткість і жорстокість її очевидна — «лекарства его были слишком сильные».

Четверта. Український народ («нация свободная») принципово відрізнявся від російського, адже на відміну від рабства й деспотизму, в яких той животів, він тривалий час «дышал вольностью и лихим казачеством».

Нарешті, з усього цього випливала історична відповідальність Мазепи перед українським народом, і тоді Гоголева душа була на боці гетьмана в його роздумах і виборі держави, що реально могла би допомогти Україні в боротьбі проти російського поневолення.

Припущення Бориса Соколова, що з роздумів Мазепи нібито і мали впливати саме гоголівські «глави про зраду Мазепи», безпідставні. На це жодним чином не вплинуло неминуче в ті часи наречення Гоголем опального Мазепи «преступным гетьманом». Микола Васильович ужив, здавалося б, нищівний епітет у такому контексті, що професійні історики можуть позаздрити, як геніальний письменник буквально перевернув його зміст. У підсумку подальші роздуми Мазепи у Гоголя є роздумами не державного злочинця, а мудрого національного вождя, який шукає порятунку для свого народу.

Втім, Юрій Манн пише по-своєму: «Обдумується Мазепою і перспектива різних союзів проти Петра (з кримським ханом? з шведами? з поляками?), з яких найвиразнішою вимальовується можливість “дружби” з Польщею – “сусідкою й одноплемінницею”». Насправді, в «Роздумах Мазепи» варіант союзу з Польщею гетьманом, як читач може сам переконатися, відкинуто (з ясным поясненням причин). У свою чергу Борис Соколов заявляє, що нібито Гоголь вклав у уста Мазепи лише міркування про «союз з якоюсь із європейських держав». Насправді ж Гоголь абсолютно виразно показав, що Мазепа схилився до союзу зі Швецією.

На цьому гоголівські «Роздуми Мазепи» було назавжди перервано.

Нам є над чим замислитися. ■

⁷ Едита М. Бояновська. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. К.: Темпора, 2013. С. 241, 243, 574.

⁸ Дзира Я. Микола Гоголь. «Роздуми Мазепи». Український історичний журнал, 2002, № 2. С. 83.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

В Київ!

В древній, прекрасний Київ!

1900-ті роки. Університет Св. Володимира

У біографії *Миколи Гоголя* є відомий усім гоголезнавцям період, саме період, а не «коротка мить», як дехто вважає, бо тривав він близько року. Йдеться про палке прагнення письменника перебраться з Петербурга до Києва, яке з'явилося 1833 року в зв'язку з підготовкою до відкриття в місті Університету Святого Володимира. Указ «Про заснування в місті Києві Імператорського Університету Св. Володимира» вийшов 3 листопада 1833 р., а наприкінці року з'явився ще один – «Про заходи до відкриття Університету Св. Володимира». Серед заходів було передбачено «обрання і призначення ординарних і екстраординарних професорів і ад'юнктів».

Це й приваблювало Миколу Васильовича. Відомий московський гоголезнавець *Юрій Манн* особливо наполягає, що Гоголеве прагнення до Києва ні в якому разі не мало «сепаратистського» характеру: «Він, як і раніше, бачить

перед собою поприще широкої, загальноросійської діяльності – хай ця діяльність буде не чиновною і державною, а науковою і літературною». Щодо нібито неминучого «загальноросійського поприща» Гоголя зауважу, що він якраз і хотів, так би мовити, внести корективи до нього шляхом переїзду з імперсько-чиновничого Петербурга до духовно близького Києва. Важко погодитися з тим, що наукова й літературна діяльність, якою Гоголь збирався займатися в Києві, так само неминуче приречена була на «загальноросійськість», як і чиновно-державна служба. В останньому випадку виходу справді не було: державний чиновник, який давав присягу цареві (з цілуванням хреста в храмі) «*вірні й не лицемірно служити... на щадячи живота свого, до останньої краплини крові*», змушений був вірою й правдою служити імперії. Трохи вільніше почував себе, скажімо, професор Московського університету *Осип Бодяньський*, і так само вільніше почувався б і професор Університету Святого Володимира Микола Гоголь, якби він ним став. До того ж у Києві Гоголь збирався писати історію Малоросії та видавати малоросійські пісні, тобто займатися, скажімо, українознавчою роботою. Втім Гоголь і в Росії відмовився від поприща чиновника, подібного до Поприщина, а віддався «високому божевіллю» – письменництву.

У відомій книзі *Костянтина Мочульського* «Духовний шлях Гоголя» (1934) йдеться про те, що в 1833 р. душевний стан Гоголя був нестерпним, а сам він «*гарячково хапається за різноманітні починання*». Проте аналіз цієї ситуації вимагає наголошення визначального для тодішнього Гоголя прагнення переїхати до Києва, про що Микола Васильович мріяв, як про найбільше щастя. Навіть *Юрій Манн* визнає, що Гоголеве «піднесення настрою, прилив творчих сил пов'язані з виниклим планом переїзду до Києва».

Тож, прочитаймо у самого Гоголя про його поривання до Києва. Передусім акцентую, що в листі до *Михайла Максимовича* від 2 липня 1833 р. Гоголь намовляв свого московського друга, який і сам уже рвався в Україну, повернутися на Батьківщину: «*Бросьте в самом деле кацапшу, да поезжайте в гетьманищину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда. Дурны мы, право, как рассудишь хорошенько. Для чего и кому мы жертвуем всем*». Отже, молодий Гоголь не збирався жертвувати Україною, мріяв посісти кафедру в Київському

Краєвид Києва. Перша половина XIX ст., літографія

університеті. В грудні 1833 р. (після 20-го числа) писав Максимовичу: «*Да, это славно будет, если мы займём с тобой киевские кафедры. Много можно будет наделать добра*». Про яку кафедру для себе мріяв Гоголь? Про кафедру загальної історії! Щоб її добитися, він наприкінці 1833-го накидає на папір думки з цього предмету для **Сергія Уварова**, який тоді був управляючим Міністерства народної освіти. Вийшла цікава стаття, схвалена Уваровим для друку в «Журнале министерства народного просвещения», де й була опублікована на початку 1834 р. під назвою «План преподавания всеобщей истории».

Необхідний для Гоголя епізод із Уваровим супроводжувався й тим, що в листі до Пушкіна від 23 грудня 1833 року він усіляко вихваляв його, сподіваючись, що поет передасть за призначенням, як шанує управляючого претендент на київську кафедру: «*Во мне живёт уверенность, что если я дождусь прочитать план мой, то в глазах Уварова он меня отличит от толпы вялых профессоров, которыми набиты университеты*».

Претендент на кафедру в Університеті Святого Володимира турбувався про патріотичні настрої, моральність і високу професійність його викладачів, жалкував, що в університет призначають якихось німців: «*Хоча б для святого Володимира побільше слов'ян*». Микола Васильович вважав, що треба залучати справді освічених людей і таких же «чистих і добрих душею», як він із **Максимовичем**.

Лист до Максимовича, написаний наприкінці 1833-го, фактично завершував цей рік, адже був ще лише згаданий лист до **Пушкіна**, в якому, до речі, Гоголь писав про свою любов до Максимовича й захоплювався:

«*Я восхищаюсь заранее, когда вообразю, как закипят труды мои в Киеве. Там я выгружу из-под спуда многие вещи, из которых я не все еще читал вам. Там кончу я историю Украины и юга России и напишу Всеобщую историю, которой, в настоящем виде ее, до сих пор, к сожалению, не только на Руси, но даже и в Европе, нет. А сколько соберу там преданий, поверьев, песен и проч.!*»

В інтелектуальній пам'яті нашої збереглося нестримне прагнення чехівських сестер: «В Москву! В Москву! В Москву!» Та, здається, стократ сильніше звучить Гоголеве:

«Туда, туда! в Киев! в древний, в прекрасный Киев!» Заакцентуємо і гоголівські слова про Київ у листі до Максимовича 20 грудня 1833 р.: «*Он наш, он не их, не правда?*» Та ще в листі до того ж Максимовича у квітні наступного року побіжно зауважив, що «нам малороссианам» здаються деякі наші фрази та вирази зрозумілими «для русских» при буквальному перекладі, але це не так. От і маємо чіткі вияви національної самоідентифікації Гоголя. Це внутрішнє почуття Києва й України – *наший, наша*, – тобто національне, українське, почуття Гоголь проніс через усе життя.

На початку 1834 р. Гоголь знову переконував Максимовича в тому, щоб він не лінувався з переїздом до Києва: «*А на что человеку дается характер и железная сила души? К черту лень да и концы в воду! Ты рассмотри хорошенько характер земляков (українців. – В. М.): они ленятся, но зато, если что задолбят в свою голову, то навеки. Ведь тут только решимость: раз начать, и всё... Типография будет под боком. Чего ж больше? А воздух! а гливы! а рогиз! а соняшники! а паслин! а цыбуля! а вино хлебное... Тополи, груши, яблони, сливы, морели, дерен, вареники, борщ, лопух!.. Это просто роскошь! Это один только город у нас, в котором как-то пристало быть келье ученого*». Місяць потому Гоголь знову підганяв з переїздом Максимовича: «*Что ж, едешь или нет? Влюбился же в эту старую толстую бабу Москву, от которой, кроме щей да материцны, ничего не услышишь... Песни нам нужно издать непременно в Киеве*».

20 квітня 1834 р. Гоголь навчав Максимовича, що треба зробити, аби у Київ таки потрапив і він: «*Когда будешь писать к Брадке (попечитель Київського навчального округу в 1832–1839 рр. – В. М.), намекни ему обо мне вот каким образом: что Вы бы, дескать, хорошо сделали, если бы залучили в университет Гоголя...*» Микола Васильович і сам кілька разів зустрічався з Уваровим, а також з **Єгором Брадке**, котрий приїздив до Петербурга.

Проте невдовзі ситуація суттєво змінилася у зв'язку з тим, що Максимович отримав призначення в університет, і в липні 1834 р. став його ректором, а з Гоголем питання не вирішувалося. Ще в березні Максимович повідомив його, що на кафедру загальної історії в Університеті

Святого Володимира можуть взяти ад'юнкта (помічника професора) **Володимира Циха** з Харківського університету, але Гоголь не хотів і слухати про це: «*Что ты пишешь про Цыха? разве есть какое-нибудь официальное об этом известие? Министр мне обещал непременно это место...*» Але, переконавшись, що на його місце на кафедрі загальної історії беруть усе-таки Циха, Гоголь писав наприкінці травня 1834-го Михайлу Максимовичу: «*Ты знаешь Цыха? кто это Цых? кажется, Погодин его знает. Нельзя ли как-нибудь уговорить Цыха, чтобы он взял себе, или просил, или бы по крайней мере соглашался бы взять кафедру русской истории*».

Яка драматична історія!

Неможливо погодитися з **Володимиром Набоковим**, який твердив: «*Читати листування Гоголя – сумне заняття...*» Листи захоплюють емоційною напрутою Гоголевої душі, яка щиро й беззастережно прагнула в Україну, в Київ! Утім, на думку Манна, Гоголь просто був... «*не від того, щоб і пофрондувати в певному дусі, та й взагалі все це було... «скоріше за все, грою»*. Стоп! Фронда і гра-забава Гоголя щодо рідної Батьківщини, з якої він виїхав п'ять з половиною років тому? Ні, ні і ще раз – ні! Насправді це був переломний момент у житті геніального українця Миколи Гоголя, який міг кардинально змінити його долю. Та не судилося... Через багато років Максимович із гіркотою згадував, що в Київ «*погодився зі мною переміститися і мій незабутній земляк Гоголь, але йому це не вдалося...*». Тобто, Гоголя в Україну не пустили.

Микола Жулинський пояснює: «*Навіть його високошановані, огорнуті величавою славою друзі — покровителі Олександр Пушкін, князь Петро Вяземський, вихователь спадкоємця престолу Василь Жуковський не змогли впросити для Гоголя місця ординарного професора загальної історії в Києві. І пояснення цьому полягає в суворій забороні надання полякам посад на державній службі, яка почала діяти після повстання 1830–1831 рр. у Варшаві. Відомо, що одним із керівників цього повстання був генерал В. Яновський, який у генеалогії роду Гоголів-Яновських посідав значиме місце. Мати Миколи Гоголя Марія Косяровська до 14 років жила й виховувалася в домі батьків свого двоюрідного брата генерал-майора Андрія Троцинського, який був одружений на внучці останнього короля незалежної Польщі Станіслава Понятовського*».

Мало хто згадує, що й після відмови в проханні зайняти посаду в університеті Гоголь висловлював надію все-таки перебратися до Києва. 27 червня 1834 р. він написав Максимовичу палкого листа:

«*Я к тебе буду, непременно буду, и мы проживем вместе... черт возьми всё! Дела свои я повел таким порядком, что непременно буду в состоянии ехать в Киев хотя не раннюю осенью или зимою; но когда бы то ни было, а я всё-таки буду. Я дал себе слово, и твердое слово; стало быть, все кончено: нет гранита, которого бы не пробил человеческая сила и желание*».

Гоголь переконував Максимовича й себе в тому, що він залишився на рік у Петербурзькому університеті, завойовуючи право для переїзду в Київ. 14 серпня 1834 р. писав Максимовичу: «*... Если Бог поможет... не буду раскаиваться в том, что остался здесь (у Петербурзі – В.М.) этот год. Хотя душа сильно тоскует за Украиной...*» (виділено мною. – В.М.). Гоголь навіть просив свого друга, ректора Університету Святого Володимира розвідати, чи

продаються в Києві місця для будинку, краще з садочком, якщо можна десь на горі, щоб і Дніпро було видно. Добре, якби вони з Максимовичем жили поруч. Як тільки Михайло Олександрович знайде таке місце, то Микола Васильович не забариться вислати гроші...

Та коли рік потому, наприкінці липня 1835 р., Гоголь заїхав до Максимовича в Київ – по дорозі з Василівки до Петербурга, – то про поселення в Києві вже не йшлося. Залишився тільки смуток про марні надії. За словами Максимовича, ад'юнкт кафедри загальної історії Петербурзького університету Микола Гоголь відверто зізнався про своє нехтування тамтешніми лекціями і дуже жалкував, що Бракке не прийняв його в Київський університет. А з університету в Петербурзі Микола Васильович безславно пішов наприкінці 1835 р., протримавшись у ньому менше півтора року.

Ця сумна історія не могла не вплинути на подальшу долю великого сина українського народу. **Михайло Грушевський** зазначив: «*Нещастям було, що Гоголь не мав навколо себе людей з сильнішими вираженнями національними почуттями. Він обертвся між росіянами або українцями, зовсім денаціоналізованими*». Насправді, Гоголь мав і друзів, які були справжніми патріотами України. Крім того, як переконливо показав **Юрій Барабаш**, у тезі Грушевського закумульована не вся правда. Бо ж правдою треба визнати й те, що **Шевченко** так само дуже рано, раніше за Гоголя, ще підлітком, змушений був покинути батьківщину. Він так само спершу в Петербурзі, згодом на заслання, потім знову в Петербурзі жив у інонаціональному, переважно російському (чи російськомовному) середовищі, сам чимало написав російською, однак його національного почуття, його українськості все це не змінило ні на йоту. Ні, все-таки тут не просто біографія чи географія, не лишень умови життя, оточення, друзі; тут є іще щось... Може, відгадку цього «чогось» слід шукати на іншому, глибиннішому рівні? Може, розбіжність національних шляхів і доль було значною мірою запрограмовано вже відмінністю родових традицій, соціальних генотипів, психологічних чинників?

Гетьманський нащадок і гайдамацький онук. Панич з Лівобережжя – давно втихомиреного краю слухняних греккосіїв та новоспечених «російських» дворян – і правобережний кріпак, чий менталітет всотав бунтівливий дух Коліївщини, «ген» козацької непокірливості... Один, відчувившись від батьківщини, завершив свій життєвий шлях не лишень на географічній, а на духовній чужині; другий, пройшовши крізь усі випробування і спокуси чужинства, так і не розлучився — ні розумом, ні душею, ані талантом з рідною землею. В антиноміях національної свідомості Гоголя і Шевченка відбилися глибокі злами в історії трагічно розколотої нації, позбавленої повноцінного історичного, відтак і національного континуїтету.

Отже, етнічні брати, діти однієї матері – Шевченко і Гоголь – мали різні «групи крові», кожен свій генетичний код, їхні родоводи відбивають дуже різні станові й соціальні зрізи українського суспільства, вияви й етапи буття етносу, різні грані національної психології. Грунт, на якому вони зросли, був один, та коріння – різні, тому такими несхожими виявилися пагоони...

Пам'ятаймо про це, з'ясовуючи національну природу душі й творчості Гоголя. ■

МИКОЛА ГОГОЛЬ

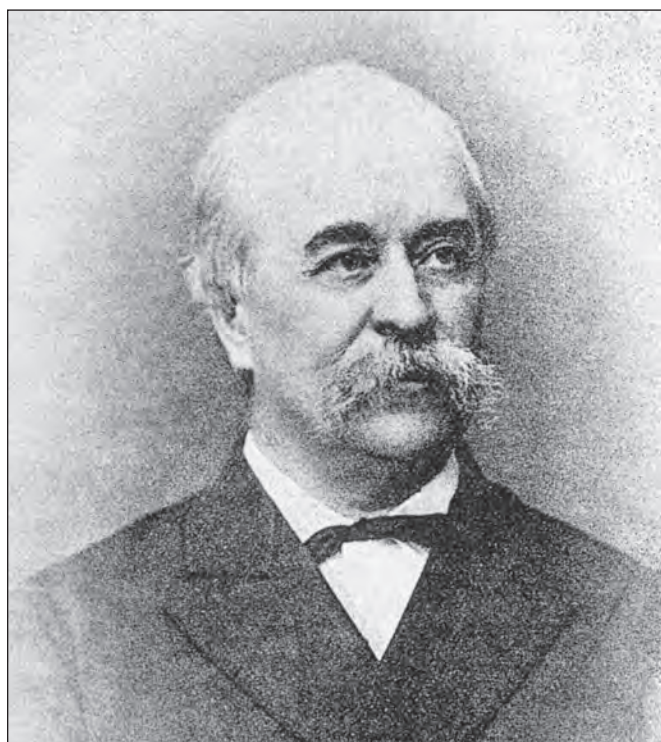
"Я знаю і люблю Шевченка як земляка і обдарованого художника"

У жовтні 1851 р. *Осип Бодянський*, який опікував у Москві багатьох вихідців із України, запропонував молодому чиновнику Міністерства народної освіти *Григорію Данилевському*, котрий приїхав із Петербурга до Москви зі службовим дорученням, відвідати *Миколу Гоголя*, щоб у того вдома послухати малоросійські пісні у виконанні якогось заїжджого співака-земляка. Уродженець Ізюмського повіту на Харківщині, Данилевський згадував, що несподівана можливість познайомитися з великим російським письменником вельми його порадувала. Якщо вірити Данилевському, він описав зустріч з Гоголем відразу після неї. Втім, як відомо, спогади було опубліковано... три з половиною десятиліття потому. З огляду на сенсаційні подробиці публікації цей величезний інтервал між подією та її описом неодноразово бентежив гоголезнавців різних поколінь, проте з того часу вони завжди посилалися на Данилевського. Та про все по чину.

У призначений час Данилевський прийшов до Бодянського, який жив тоді в Арбатській дільниці в будинку Надії Мещеринової, що біля церкви Старого Вознесіння, на розі Великої Нікітської вулиці й Мерзляківського провулку (Шевченківське місце!). Звідти до будинку, де у графа *Олександра Толстого* жив Гоголь, – кілька сотень кроків, але Бодянський, у якого боліли ноги, взяв візника з дрогами.

Вони швидко спустилися Нікітським бульваром до будинку, котрий москвичі називали іменем колишнього домовласника «будинком Тализіна», в'їхали в кам'яні ворота високої огорожі й повернули до балконної галереї. У передпокої нижнього поверху літній слуга графа привітно вказав їм на двері праворуч. «Не спізналися?» – запитав Бодянський, з притаманною йому кульгавістю проходячи в двері. «Пожалуйте, ждуть-с!» – відповів слуга. Бодянський, минувши передпокій, зупинився перед наступними, зачиненими дверима в кутову кімнату, два вікна якої виходили у двір і два – на бульвар. Там – робочий кабінет Гоголя. Бодянський постукав у двері цієї кімнати. «Чи дома, брате Миколо?» – запитав рідною мовою. «А дома ж, дома!» – так само українською відповів Гоголь. Двері прочинилися. На порозі стояв господар. Гості ввійшли до кабінету.

Данилевський писав, що Бодянський відрекомендував його Гоголю, сказавши, що той служить чиновником з осо-

Григорій Данилевський

бливих доручень при товаришеві міністра народної освіти *Авраамі Норові*. Та відразу запитав, озируючись: «А де ж наш співак?» Гоголь відповів з неприхованим невдоволенням: «Підманув, поїхав до *Щепкіна* на вареники! Щойно прислав цидулку з вибаченнями, начебто забув, що спершу пообіцяв туди». – «А може, й так, – зітхнув Бодянський, – вареники не свій брат».

Він, як ніхто, знав про Гоголеву пристрасть до вареників, а в першій половині минулого 1850 року троє земляків взагалі регулярно збиралися на «вареники і пісні» у *Сергія Аксакова*. У щоденнику Бодянського читаємо: «Под варениками разумеется обед у С.Т. Аксакова, по воскресеньям, где непременно блюдом были всегда вареники для трёх хохлов: Гоголя, М.А. Максимовича и меня, а после обеда спустя час-другой, песни малороссийские под фортепьяно, распеваемые второй дочерью хозяина, Надеждою Сергеевною...»¹.

¹ Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849–1850 гг. «Русская старина». 1888. Т. 60. С. 401.

Микола Гоголь. 1841 р. Художник О. Іванов

Між іншим, *Тарас Шевченко* також згадував, як 25 березня 1858 р. у Сергія Аксакова «с насладженіем слушал мои родные песни, петье Надеждой Сергеевной»... В останніх рядках московської сторінки біографії Гоголя вимагає нового прочитання саме його щире захоплення малоросійськими піснями, які залишилися мало не єдиною духовною ниткою, що пов'язувала тоді Миколу Васильовича з Україною.

Розмовляючи з гостями, Гоголь то плавно походжав кімнатою, то сідав у крісло до столу, за яким Бодянський і Данилевський розмістилися на дивані, й час від часу позирав на них. Середнього зросту, міцний і, як здалося гостям, із цілком здоровим кольором обличчя, він був одягнений в темно-коричневе довге пальто і темно-зелений оксамитовий жилет, щільно застібнутий до шиї, з якого поверх атласної чорної краватки видніли білі м'які комірчики сорочки. Його довге каштанове волосся прямими пасмами спадало нижче вух, ледь-ледь загинаючись над ними. Тонкі темні шовковисті вусики ледве прикривали повні, красиві губи, під якими була крихітна еспаньйола. Невеликі карі очі дивилися ласкаво та обережно, здавалося, що вони не усміхалися навіть тоді, коли Гоголь говорив щось веселе і смішне. Довгий кістлявий ніс надавав цьому обличчю і цим обережним очам щось пташине, вивчаюче і водночас доброзично-гордовите. Так дивляться з дахів українських хуторів, стоячи на одній нозі, уважно-задумливі бусли.

Гоголь в цей час був дуже подібним на свій портрет, писаний з нього в Римі у 1841 р. знаменитим *Олександром Івановим*. Цьому портрету він, як відомо, віддавав перевагу перед іншими. Вгамувавши мимовільне збентеження, Данилевський почав прислухатися до розмови Гоголя з Бодянським, що й дає змогу тепер відтворити її сюжет.

Але нас особливо цікавить той момент, коли Бодянський раптом запитав, звертаючись до Гоголя, який захоплено хвалив *Аполлона Майкова*: «А Шевченко?». Той трохи помовчав і, здається, наїжачився. На гостей із-за конторки знову глипнув обережний бусел. «Як він вам?» – наполягав Бодянський. «Добре, що й казати, – нарешті відповів Гоголь. – Тільки не ображайтеся, друже мій, ... Ви — його шанувальник, а його особиста доля варта всілякої участі й співчуття...» «Але навіщо ви домішуєте сюди особисту долю? – з невдоволенням заперечив Бодянський. – Це зайве... Скажіть про талант, про його поезію...» «Дьогтю багато, – неголосно, але твердо промовив Гоголь, – і навіть додам: дьогтю більше, ніж власне поезії. Нам-бо з вами як малоросам це, мабуть, і приємно, та не у всіх носи, як наші. Та й мова...».

Тут Бодянський, який відразу занепокоєно насторожився, не витримав, почав заперечувати і швидко розпалвся. Гоголь, навпаки, залишався спокійним і відповів повагом, навіть повчально: «Нам, Осипте Максимовичу, слід писати російською, треба прагнути до підтримки і

зміцнення однієї, панівної мови для усіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців і сербів повинна бути єдина святина – мова Пушкіна, яким є Євангеліє для всіх християн, католиків, лютеран і гернгутерів. А ви хочете провансальського поета Жасмена² поставити врівень з Мольєром і Шатобріаном!» «Та який же це Жасмен? – вигукнув Бодяньський. – Хіба їх можна порівнювати? Що ви?! Ви ж самі малорос!»

Ця негайна, гостра і рішуча реакція Бодяньського, його повна незгода з Гоголем роблять високу честь професорові Московського університету. То був зоряний час його життя! Бодяньський ніколи про це не заявляв, але для історії саме та мить в його біографії була справді важливою. Він захистив генія Шевченка перед генієм Гоголем!

Гоголь, очевидно, відчув силу супротиву, він раптом зупинився біля конторки й, ніби тримаючи удар, сперся на неї спиною. Потім упевнено продовжив: «Нам, малоросам і росіянам, потрібна одна поезія, спокійна і сильна, нетлінна поезія правди, добра і краси. Я знаю і люблю Шевченка як земляка і обдарованого художника; мені вдалося і самому дечим допомогти в першому влаштуванні його долі».

Навряд чи це відповідає дійсності. Принаймні, жодних інших свідчень про Гоголеву причетність до Шевченкової долі не збереглося. Жонглювання припущеннями, в тому числі всупереч свідченням самого **Шевченка**, поки що не дало жодних, справді наукових, результатів. Відомо, що в листах до **Варвари Рєнніної** Тарас Григорович однозначно заявив, що йому не вдалося познайомитися з Миколою Васильовичем. Можна, звичайно, без сумніву переконувати себе та читачів, що Шевченко, виявляється... містифікував царських перлюстраторів, оберігаючи Гоголя від неприємностей за знайомство з крамольним засланцем. Але перетворювати це припущення в науковий аргумент, множачи подібні гіпотези, – це вже не наука.

Більше того, як зазначав **Сергій Єфремов**, перебуваючи на засланні, «Шевченко, пишучи про свій скрут і до Жуковського, і до В. Григоровича, і до гр. Ф. Толстого, так-таки й не зібрався і не наважився обернутися до свого улюбленого письменника і земляка в особистій справі... Він все ж ніби почуває в ньому щось наче чуже собі, не суголосне... й у найзвичайнішому життєвому розумінні».

Як на мене, то можна хіба припустити, що Гоголь якимось чином дізнався про турботи його приятелів **Василя Жуковського** й **Аполлона Мокрицького** щодо звільнення поета з кріпацтва. Сам він у той час був за кордоном.

Юрій Барабаш жорстко зазначає, що уподібнення Тараса Шевченка до провансальського поета Жака Жасмена зводить нанівець висловлені Гоголем у тій самій розмові побіжні позитивні репліки про знання ним Шевченка і любов до нього як до земляка й обдарованого художника. Якщо розмову в 1851 році вірно відтворено, то зі зставлення двох взаємозаперечних характеристик випливає, що Гоголь якраз не знав Шевченка, не розумів і не цінував, як мало би бути, його талант.

У цьому контексті доцільно сприймати і подальші висловлювання Гоголя про Шевченка, наведені Данилевським: «Але його занепалили наші розумники, наштавхнувши його на твори, далекі від істинного таланту. Вони

все ще дожовують європейські давно викинуті жуйки. (За два роки до того, 14 грудня 1849 р., Гоголь у листі до **Василя Жуковського** висловив цю думку про деяких його ліберально настроєних знайомих, які «в полном невежестве дожёвывают уже выплюнутые жеваки». – В. М.) Росіянин і малорос — це душі близнюків, які доповнюють одна одну, рідні й однаково сильні. Надавати перевагу одній на шкоду іншій неможливо. Ні, Осипе Максимовичу, не те нам потрібно, не те. Всяк, хто пише тепер, повинен думати не про розбіжності; він повинен перш за все поставити себе перед обличчя того, хто дав нам вічне людське слово...»

Довго ще Микола Васильович говорив у такому дусі. Бодяньський тепер уже пригнічено мовчав, але, вочевидь, не погоджувався з Гоголем. Йому було зовсім незрозуміло, коли й чим той допоміг Шевченкові, проте запитувати не хотілося. Щирого поетового друга опанувало відчуття несправедливості, вчиненої щодо засланого Шевченка в його – Бодяньського – присутності. І він нічого не міг вдіяти! З гіркотою згадав єдиного листа, якого отримав від Шевченка з Оренбурга на початку минулого року. Поет писав, що Господь не дав йому докінчити віку на любій Україні, тому йому тяжко. Аж сльози капали, так тяжко! «Мене з Києва загнали аж сюди, і за що? За вірші! І наказали писати їх...» За вірші, які Шевченко написав материнською, українською мовою! А Гоголь...

Нестерпно заболіло серце. Чи душа? «Треба просто піти звідси!» – вирішив Осип Максимович і полегшено зітхнув, підводячись. Сказав голосно, твердо, але ввічливо: «Ну, ми вам заважаємо, пора нам додому!»

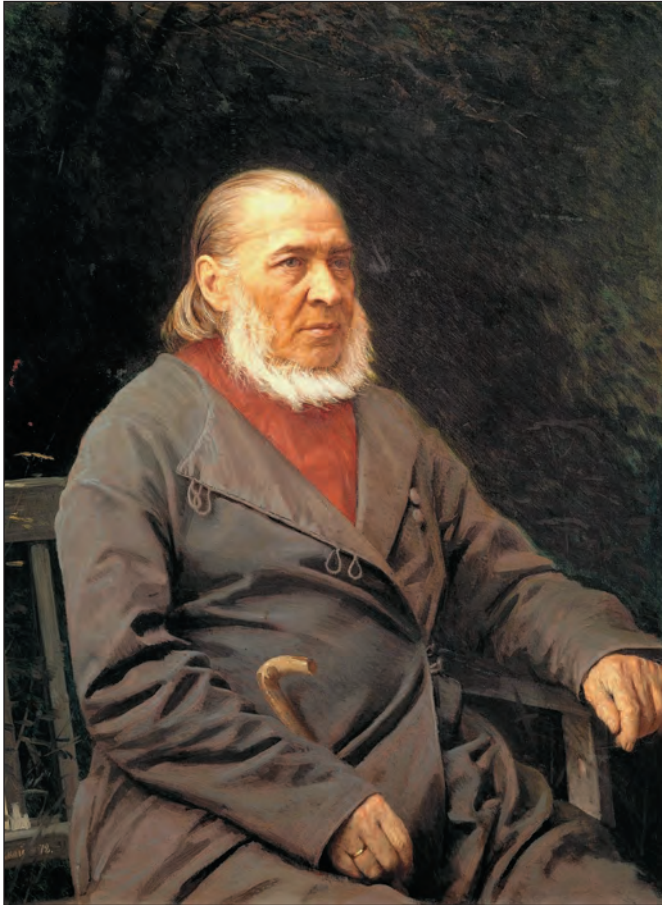
Гості розкланялися і вийшли. «Дивна людина, — схвилювано промовив Бодяньський, коли вони опинилися на Нікітському бульварі. – На нього як найде. Заперечувати значення Шевченка! От уже, мабуть, не з тієї ноги нині встав».

А знаєте, як прокоментував усе це ростовський гоголезнавець **Павло Шестаков** у книзі «Между днём и ночью. Размышления о Гоголе»? Цитую: «Вони (Бодяньський і Данилевський. – В. М.) ніяк не могли зрозуміти, що любитель вареників і українських пісень (Гоголь. – В. М.) – великий російський письменник, з якої б ноги він не встав». Ох, як насправді мало знав автор Гоголевого друга, котрого в книзі чомусь названо ще й Бородяньським! Адже насправді Бодяньський розумів Гоголя значно глибше й проникливіше, ніж деякі сучасні гоголезнавці, в тому числі й Шестаков. Осип Максимович, на відміну від автора цитованих слів, розумів, що великий російський письменник Микола Гоголь мав українську душу, яка страждала від національного роздвоєння й комплексувала, відчуваючи історичну правоту Шевченка.

Мені довелося зустрічати твердження, що Данилевський приписав Гоголеві слова, які той нібито насправді не говорив. Але пам'ятатимемо, що Данилевський, так би мовити, застрахувався: «Вышеприведенный разговор Гоголя я тогда же сообщил на родину близкому мне лицу, в письме, по которому впоследствии и внес его в мои начатые воспоминания. Мнение Гоголя о Шевченко я не раз, при случае, передавал нашим землякам. Они пожимали плечами и с досадой объясняли его посторонними, политическими

² Жасмен Жак (1798–1864) – французький поет, один із засновників культурно-національного руху за відродження провансальської літератури, традиції поезії трубадурів.

³ Данилевский Григорий. Знакомство с Гоголем. Исторический вестник. Историко-литературный журнал. С.-П., 1886. Том XXVI. С. 479–480.

Сергій Аксаков. Художник І. Крамської

соображениями, как и вообще все тогдашнее настроение Гоголя»³. До того ж, мало хто згадує, що Данилевський якось не лише показував свої записи Бодянському, але й врахував його правки, тобто спогади були давно готові й чекали свого часу. Між іншим, **Іван Дзюба** і **Микола Жулинський** справедливо наголосили, що насправді «*немає підстав не вірити Г. Данилевському, який згадує розмову О. Бодянського з М. Гоголем восени 1851 року*»⁴.

Саме так! І насамперед тому, що на той час уже минуло понад десять років, як Микола Васильович зафіксував усе міцніюче своє «почуття любові до Росії». 21 лютого 1841 р. написав **Сергію Аксакову**: «Теперь я ваш. Москва – моя родина». В листі до Олександра Данилевського від 15 серпня 1844 р. з Остенде Гоголь зізнався: «... Мне Россия и всё русское стало милей, чем когда-либо прежде...»

Наростаюча любов до Росії відчутно відбилася у трансформації змісту «Тараса Бульби». Зросійщений Гоголь залишив у російській та світовій літературі хрестоматійно знаменитий ліричний відступ (наприкінці першого тому «Мёртвых душ»): «Русь, куда ж несёшься ты? Дай ответ. Не даёт ответа». Та ще — славнозвісний героїко-пафосний образ Росії-трійки: «Эх, кони, кони, что за кони!»

Власне, з вуст великого письменника вирвалося лише питання: «Что значит это наводящее ужас движение?». Бо замість відповіді про національну мету Гоголь зафіксував скажену скачку до неї... Відомо, що це питання виявилось роковим для Гоголя: щоб творити, йому треба було

ясно бачити російську перспективу і знати, куди він веде свого читача...

Сучасний московський історик-українознавець **Віктор Мироненко** зауважує, що в гоголівському пасажі про Русь-трійку відображено «*невиразне почуття, що живе десь у глибині української душі*», яка з обережністю й тривогою ставиться до російської ментальної звички їхати стрімголов, не розбираючи дороги. До речі, чи задумувалися ви над тим, що ліричний відступ автор озвучує як споглядач, людина зі сторони (української сторони), яка не є учасником російської їзди на конях, що наводить жах? Я згадав, як у березні 1849 року, знаходячись у Москві, Гоголь писав графині **Ганні Віельгорській**: «*Легче сделаться русскою языком и познаньем России, чем русскою душой... Но помните, что если Богу не будет угодно, вы никогда не сделаетесь русскою*». Гоголь добре розумівся на цьому й залишався з українською душею...

Повертаючись до спогадів Данилевського, приверну увагу читача до цікавого сюжету Данилевського. Він передав слова Гоголя, нібито сказані в 1851 р. про те, що росіяни й українці – близнюки за душами, які «доповнюють одна одну». Насправді, це повтор слів із листа Гоголя до **Олександри Смирної** від 24 грудня 1844 р. про те, що природи росіян і українців «*должны пополнить одна другую*». Так само у спогадах Данилевського сказано від імені Гоголя щодо душ українців і росіян: «*Віддавати перевагу одній на шкоду іншій, неможливо*». У листі Гоголя, написаному за сім років до того: «... Сам не знаю, кака у меня душа, хохлацкая или русская...».

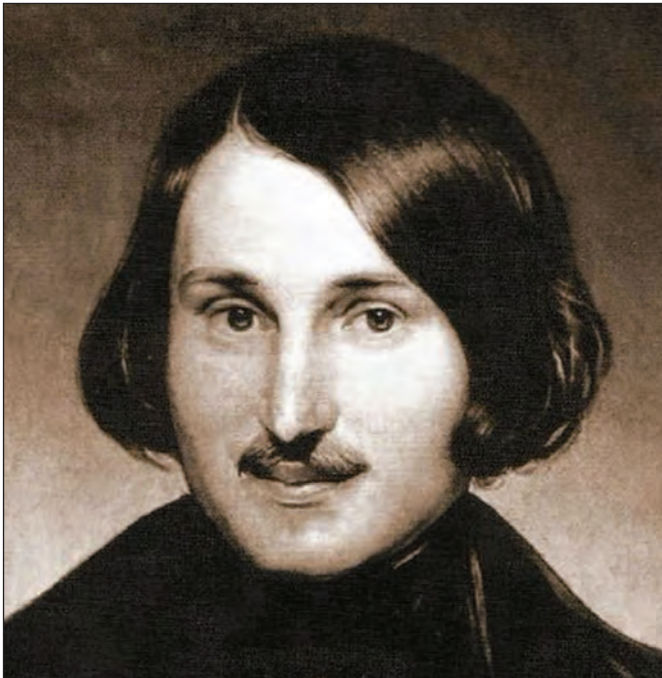
То чи міг Данилевський у 1886 р. знати зміст згаданого листа Гоголя до Смирної? Так! Уривки з нього були вперше опубліковані **Пантелеймоном Кулішем** у 1856 р. у книзі «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем». Наступного року Куліш опублікував згаданий лист з цитованими рядками Гоголя.

Таким чином, Данилевський не перекрутив слова Гоголя, але переніс їх із року 1844-го в рік 1851-й, що значною мірою знижує довіру до автентичності його спогадів. Не заперечуючи їх цінності, висловлю припущення, що все-таки спогади були певною мірою додумані й осучаснені Данилевським на догоду чийось інтересам. Саме у 1886 р. Данилевський отримав чин таємного радника, і йому було що зберігати.

Насправді треба зазначити, що в позиції та словах Гоголя був і глибший сенс, який свого часу особливо тонко вловив **Сергій Єфремов**. Він звернув увагу на те, що письменник, який «сам для себе не міг визначити, яка в нього душа, в особі свого земляка з певно-визначеною й виразно-виявленою національною і політично-соціальною душею міг почувати, коли хочете, певний докір...» Найбільше це сублимувалося в питанні про мову: «Гоголь не міг не почувати й того, що саме Шевченко з його репутацією безкомпромісовості на даному пункті був для його живим докором. Принаймні, в епізоді, переказаному в споминах Данилевського, можна вловити й нотку самооборони, те апологетичне завзяття, яке, обороняючи себе від угадуваних закидів, силою розгону, реакції перегинає палицю в другий бік»⁵. На підтримку цієї

⁴ Дзюба І., Жулинський М. На вічному шляху до Шевченка. Тарас Шевченко. Зібрання творів у шести томах. Том 1. Київ: Наукова думка, 2003. С. 12.

⁵ Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Т. 4. Щоденні записки (Журнал). К.: Державне видавництво України, 1927. С. 356–357.

Портрет Миколи Гоголя художника Ф.А. Моллера.
Рим, 1841 р.

тези нагадаю точні оцінки відомих сучасних учених. *Микола Жулинський* вважає, що «відхід від рідної мови для Миколи Гоголя не пройшов безслідно – він спровокував кризу та започаткував роздвоєння національної свідомості». На думку Юрія Барабаша, мовна двоїстість, ставши складником двоїстості національної свідомості, втрати ідентичного, водночас виступила й їхнім чинником, каталізатором гострої психологічної роздвоєності.

Ті ж Барабаш і Жулинський переконливо показали глибинний духовно-творчий зв'язок Гоголя і Шевченка, які були етнічними братами, дітьми однієї матері-України, двома іпостасями української ментальності. Гоголь і Шевченко відтворюють як внутрішню діалектику українського духу, так і його двоєдину цілісність, тяглість національної історичної долі.

Шевченко знав про Гоголя більше і розумів його глибше, ніж нам відомо. Якось улітку 1859 р. в Переяславі зайшла мова про Миколу Васильовича з *Андрієм Козачковським*, і той згадував: «Він не співчував йому (Гоголю. – В.М.): за його словами, нездійсненні честолобні мрії стали причиною його розумового розладу»⁶. Втім те, що відомо, незаперечно свідчить: до постаті та творчості Гоголя Шевченко ставився з високим пієтетом. У листі до Варвари Рєпніної з Оренбурга 7 березня 1850 р. поет зізнався:

«Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одарённым самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям! ... Наш Гоголь – истинный вестель сердца человеческого! (Між іншим, у Гоголя є вислів — «ведатель человека». — В. М.). Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбцем! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком неоцененно...»

Ми відчуваємо, що їхня незустріч уже стала вічністю. А Шевченкові слова звучать, як на похоронах Гоголя... У листі до Бодяньського від 1 травня 1854 р. Тарас Григорович

просив: «... *Піди в Симонов монастир і за мене помолися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу*». Шевченко не знав, що Гоголя поховано в Даниловому монастирі, але це набуло містично-заворожуючого змісту, коли у записній книжці Гоголя за 1841–1845 рр. зустрів помітку: «Симонов монастирь». В іншій записній книжці Гоголь перераховував деякі монастирі й церкви «по дороге к Симоновскому». Ніби Кобзар відчував, що Симонов монастир Гоголю не чужий... Не забудьмо й найголовніше – Шевченкові слова, виплеснуті з глибини серця в Щоденнику 5 вересня 1857 р.: «*О Гоголь, наш бессмертный Гоголь!*» У цьому присвійному займеннику – наш – уособлено генетичну й фактичну належність Гоголевої душі (саме вона – безсмертна!) його батьківщині – Україні, а Гоголевої творчості – української, російській і світовій літературі⁷.

У згаданому листі Смирновій від 24 грудня 1844 р. є фраза, в якій заховано українську душу Гоголя: «*На сочинениях же моих не основывайтесь и не выводите оттуда никаких заключений о мне самом*». (Виділено мною. — В.М.). А що сталося з ним самим у Москві, де він поселився наприкінці 1848 р.? Гоголева душа все глибше занурювалася в духовну кризу, бо йому смертно бракувало рідної землі — України. Засохло коріння, що живило його духовною силою, гостро не вистачало матеріної присутності, живого сонця, що, сідаючи, кидає лагідний вечірній промінь, і божественної ночі, коли в саду глухо падають у траву яблука, чистого рідного повітря, знайомого з дитинства двору та краєвиду, ніжного дівочого співу від ставка, солов'їних трелів за вікном. Він любив Москву, але якось тихо зізнався: «... *Моя бедная душа: ей нет здесь приюта...*» Так, не вистачало притулку, душевного захисту! Ох, як не вистачало! Син і заплакав гірко в останніх словах до матері: «*В здоровье моём все ещё чего-то недостаёт, чтобы ему укрепиться. До сих пор не могу приняться за труды, как следует, ни за обычные дела, которые оттого приостановились...*» І сам за кілька днів до кончини у московському самотності попросив у Бога: «*Помилуй меня грешного. Прости, Господи! Свяжи вновь сатану таинственной силою неисповедимого Креста*».

Труди великого російського письменника закінчилися, почалася Вічність геніального українця.

Навесні 1852 р. Григорій Данилевський побував на батьківщині письменника і записав, як відреагували там на звістку про смерть земляка: «*То неправда, що говорять, наче він помер. Поховано не його, а одного убогого старого; сам він, кажуть, поїхав молитися за нас до святого Єрусалиму. Поїхав і незабаром знову повернеться сюди*».

Двадцять сьомого квітня 1861 р. повз будинок Талізіна в Москві, у якому з грудня 1848 р. жив і в лютому 1852 р. помер Гоголь, провезли домовину з прахом Шевченка по дорозі з Миколаївського вокзалу до храму Тихона Амафунтського на Арбатській площі, де відбулася панахида. Ніколи раніше віртуальне перетинання двох українських геніїв не було таким близьким... У 1909 р. на Арбатській площі було відкрито пам'ятник Гоголю, і занурений у тяжкі роздуми Микола Васильович опинився навпроти храму Тихона Амафунтського. Нахиливши зболену тяжкими думками голову і відвернувши її трохи ліворуч, у протилежний від храму бік, він ніби не наважувався підняти очі на те місце, де колись знаходився прах Кобзаря. Містика... ■

⁶ Спогади про Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 1982. С. 79.

⁷ Докладно див.: Мельниченко В. Микола Гоголь у Москві. К.: Либідь, 2013. 544 с.